

ЉУДСКО ДОСТОЈАНСТВО КАО ДРУШТВЕНА И ПРАВНА ВРЕДНОСТ¹

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту *Теоријски и практични проблеми у стварању и примени права (ЕУ и Србија)* Правног факултета Универзитета у Новом Саду.

Кључне речи: човечност, умно самоодређење, Кант, темељни принцип морала и права, достојанство у правним документима, природно и друштвено достојанство, антиројоценнизам, достојанство природе, нова парадигма.

Многи аутори истичу учесталу, готово инфлаторну употребу појма људско достојанство. Овако широка употреба овог општег појма резултирала је његовом неодређеношћу и амбивалентношћу, тако да изгледа да му свако може приписати значење какво год хоће. На достојанство се позивају и противници и присталице еутаназije. За америчку биоетичарку Рут Меклин достојанство је постало сувишан и неупотребљив појам кога треба заменити етичким начелом аутономије личности. И док једни мисле да га треба реинтерпретирати конкретнијим појмовима на које се односи, други истичу да је то више регулаторна идеја него општи појам за чијом свеобухватношћу или општеприхваћеном дефиницијом треба трагати. У мноштву његових димензија посебно се истичу филозофска, теолошка и правна, а у новије време и биоетичка димензија.²

Питање људског достојанства је у сржи практичке филозофије јер се његовим расправљањем утемељују морал и етика.³ Како је приметио Роналд Дворкин, данас је постало јасно да „онај ко претендује да људска права узме озбиљно, мора да прихвати неодређену али моћну идеју људског достојанства“.⁴ Заправо, људско достојанство је родни или „генуини принцип сваког умног права“.⁵ По Ернсту Блоху, у темељу природног права је постулат људског достојанства и стална тежња ка усправном ходу.⁶ Има и мишљења да се достојанство налази у средишту биоетике.⁷

Појам људског достојанства није изворно правног порекла него сеже дубоко у историју филозофије али, истовремено, и у филозофске основе савременог права. Наиме, у многим уставима и међународним документима људско достојанство заузима врло истакнуто место јер не само да се у њима појављује на самом почетку него има и својство фундамента. На основу њега се закључује о великом броју права и слобода која припадају

² R. Macklin, „Dignity is a useless concept“, *British Medical Journal*, vol. 327, 2003, p. 1419 – 1420; R. Andorno, „La notion de dignité humaine“ est-elle superflue en bioéthique“, *Contrepoint philosophique*, mars 2005, p. 1 – 4; Kurt Walter Ziedler, „Bioetika, dostojanstvo čovjeka i refleksivni sud“, *Synthesis philosophica*, vol. 23, 2/2009, s. 215 – 223.

³ T. de Korninck – G. Larochelle (coord.), *La dignité humaine*, Paris, 2005.

⁴ R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, 1977, p. 198.

⁵ Lj. Tadić, *Filozofija prava*, Beograd, 1996, s. 22.

⁶ E. Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, Beograd, 1977, s. 8; Lj. Tadić, nav. delo, s. 181.

⁷ <http://richarddawkins.net/article.2567> (приступљено 06.09.2013).

човеку као што су право на живот, слободу као самоодређење али и многа друга. Последњих неколико деценија се актуализују биоетичке расправе у којима се људско достојанство појављује као предмет спорова.⁸

Пре него што је преузет у праву, појам људског достојанства је вековима расправљан у филозофији, као етички проблем у оквиру практичке филозофије. У старом Риму достојанство (*dignitas*) је било сталешка категорија части, а приписивано је само лицима са политичким субјективитетом. Отуда су неке друштвене групе (према полу, старости, имовном стању) биле искључене из „хоризонта достојанства“ јавног живота републике. Кроз читав Средњи век *dignitas* је имао аристократски, неегалитарни смицао и везивао се за порекло, титуле и феудална права.⁹

Међутим, већ је Цицерон (106 - 43 г.п.н.е.) најавио преокрет јер је сматрао да је достојанство универзална категорија као суштина човечности и да припада сваком човеку, као дужност и врлина, повезујући га тако са моралношћу уместо са сталешком припадношћу. У римском стоицизму достојанство добија универзални и егалитарни карактер јер се сматрало да оно припада свима, сваком људском бићу. Идеју да је људско достојанство (*dignitas humana*) језгро природног права први је изрекао римски император Марко Аурелије (121 – 180), један од главних заступника римске стоичке филозофије. При томе, ипак, треба имати у виду да у римском праву природно право није идеал нити граница позитивног права, него само један његов облик.¹⁰

У хришћанској традицији достојанство је одређено учењем о *imago dei*, о сличности човека Богу јер су људска бића створена по узору на Бога и зато поседују вредност. По Томи Аквинском (1225 – 1274), Бог је последња сврха свега, а човековој боголикој природи је својствена слободна воља којом тражи пут богоспознавања и у томе јесте смисао слободе као врлине.¹¹

Ренесансни мислилац Мирандола (1463 – 1494) начинио је заокрет у схватању људског достојанства идејом о самостварању човекове индивидуалности. Човек је биће без унапред одређене суштине, њега карактеришу недовршеност и празнина, а самоодређење, самостварање је оно што је специфично људско. Због тога је људско достојанство више задато него дато – човек као индивидуа бира сопствено устројство и будућност; њего-

⁸ Д. Франета, *Људско достојанство као правна вредност*, докторска дисертација, Правни факултет, Београд, 2008, с. 1 - 3.

⁹ Исто, с. 52 – 53.

¹⁰ Lj. Tadić, *nav. delo*, s. 33 – 39; Д. Франета, *нав. дело*, с. 54 – 61.

¹¹ Т. Аквински, *Izabrano djelo*, Zagreb, 1981; Д. Франета, *нав. дело*, с. 61 – 65 и 71; Lj. Tadić, *nav. delo*, s. 48 – 50.

ва права природа је у слободи да самог себе одреди и пројектује, у чворишту могућности које у себи носи.¹²

Имануел Кант (1724 – 1804) је на појму људског достојанства засновао метафизику морала и то је један од централних појмова његове практичке филозофије. Код њега је овај појам најзрађенији у целокупној историји филозофије, а извршио је највећи утицај на доминантна тумачења људског достојанства као правног појма. По неким мишљењима, његове расправе биле су инспирација да се овај појам уведе у Основни закон (устав) садашње Немачке.¹³

У својој теоријској филозофији Кант поставља питање шта могу да знам, испитујући како је уопште могућно сазнање, а у практичкој филозофији шта треба да чиним или како је могућно да трансцендентална воља одређује делање у емпиријском свету. Јаз између бивствовања (*Sein*) и требања (*Sollen*), емпиријске и трансцендентне личности, одређен је чувеним „субјект – објект расцепом“ који је својствен његовој како теоријској, тако и практичкој филозофији. Схватање субјекта, а посебно моралног субјекта, је у његовој филозофији полазиште за конципирање појма достојанства. Морални субјект је особа чије су радње подобне за урачунавање. Заправо, човек живи у два света: у свету бивствовања, који укључује и спољашњу и човекову биолошку природу, где владају природне законитости и где се човек појављује као *homo phenomenon*, док је у свету требања човек самоодређење и самосврха, морални субјект који је одређен човечношћу, *homo noumenon*. И управо је та човечност људско достојанство јер се као моралност утемељује на уму и слободи. Док ствари имају свој еквивалент, па се зато могу разменити и зато имају своју цену, човек себе и другога може употребити само као сврху и у томе се огледа достојанство човека као личности које нема цену. Идеја човечности или људскости (човек као човек, човечанство) је својство умног човека, његове слободе као самосврхе и самоодређења, као аутономије воље и у томе је суштина људског достојанства. Заправо, аутономија је основ сваке умне природе и људског достојанства. Принцип поштовања људског достојанства је универзалан јер само

¹² Ђ. Р. dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Beograd., 1994; Д. Франета, нав. дело, с. 67, 70 – 71.

¹³ И. Кант: *Заснивање метафизике морала*, Београд, 2004; *Критика практичког ума*, - Београд, 2004; *Метафизика морала*, Сремски Карловци – Нови Сад., 1993; *Um i sloboda*, Beograd, 1974; Д. Франета, нав. дело, с. 72, 83 - 97; Лј. Тодић, нав. дело, с. 99 – 104, 216 – 217; М. Petrović, *Istorija filozofije*, Novi Sad, 1994, s. 239 – 242; В. Ђурђић – М. Трајковић, „Људско достојанство као основа човекове природе“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, XLIV, 1/2010, с. 34 – 36; R. Stepanov – V. Sokolovska, „Pravno filozofski diskurs o prirodnom pravu i ljudskom dostojanstvu“, *Pravni život*, 12/2013, s. 442-443; J. Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, odeljak: Kantien theory: the idea of human dignity, New York, 1986, p. 114 – 117, 122 – 123.

тако нећемо другог употребити као средство него као сврху и у тој универзализацији (поопштавању) је смисао чувене Кантове максиме о моралности. Идеја човечанства је сврха по себи, а морални поступак се састоји у томе да се не дирне у идеју човечанства у себи али и другоме. Понашати се у складу са умом значи поштовати своје и туђе достојанство, признавати себе и другог као личности чиме се афирмише сопствена и туђа слобода одлучивања и делања. Због тога само умна бића имају самосврху и апсолутну, а не релативну (разменску) вредност.

Морални и правни закони могу се човечно сачинити једино на основу поштовања људског достојанства.¹⁴ Мада Кант појам људског достојанства није употребљавао за занимање своје филозофије права него само филозофије морала оно је, због јединства Кантове практичке филозофије, темељ и самог права. Човечност се у праву чува заштитом слободе као његове супстанце тако да је читаво поље легитимитета омогућавање моралности или заштита људског достојанства.¹⁵

Човеку је својствена унутрашња слобода да на основу ума стиче увид у исправност и остваривост својих одлука, а задирање у ту његову унутрашњу слободу је повреда достојанства. Због тога слобода одлучивања припада најдубљем језгру људског бића. Исто тако, део човековог достојанства чини и све оно што га прожима у сопственом окружењу – породица, језик, вероисповест, националност, што чини његове корене и идентитет. Као оквир оријентације то одређује начине његовог просуђивања и делања, а њиховим непризнавањем угрожавају се корени његове егзистенције и достојанства.¹⁶

Човековом достојанству припада како признавање његове непоновљивости, јединствености и индивидуалности, тако и његове друштвености. Спречавање човека да као индивидуа развије сопствену личност је угрожавање самог језгра његовог бивствовања. Међутим, човекову личност не чини само индивидуалност него и друштвеност. „Упркос свој индивидуалности, човек није изоловани атом у друштву, већ живи са другим људима, тако да је његова слобода суштински одређена околином у којој живи и која га прожима. Било би стога потпуно погрешно достојанство човека посматрати одвојено од друштвене стварности“¹⁷

При томе треба имати у виду да човеково достојанство у односу на привредни и целокупни друштвени развој, религијско и целокупно култур-

¹⁴ В. Ђурђић – М. Трајковић, нав. дело, с. 34.

¹⁵ Д. Франета, нав. дело, с. 92.

¹⁶ Упоредити: Т. Флајнер, *Људска права и људско достојанство*, Београд – Ваљево, 1996, с. 12.

¹⁷ Исто, с. 13.

но окружење има и свој унутрашњи, идентитетни аспект који је део његовог достојанства. Уз све то, достојанство човека је разорено и повређено на непоправљив начин ако је угрожен његов телесни интегритет „као последње место на коме човек још може бити свој“.¹⁸

Много је примера угрожавања људског достојанства у историји, од Креонтовог гажења достојанства мртог човека у Софокловој Антигони, преко масовних нацистичких злочина у Другом светском рату, који се могу окарактерисати као слом етике људског достојанства, па све до данас.¹⁹ Уосталом, да ли је случајно да је први међународни документ у коме се изричито помиње људско достојанство била *Опшћа декларација о људским правима* коју су УН донеле 1948. године? У преамбули ове декларације говори се о томе да сваки припадник људског рода поседује „унутрашње достојанство“ (*dignité inhérente*), а у члану 1 се истиче: „Сва људска бића рађају се слободна и једнака у достојанству и правима.“

Међутим, мање је познато да је први устав у коме се појављује појам достојанства био *Вајмарски устав*, који је донет 1919. године. У његовом 151 члану пише „Поредак привредног живота мора одговарати начелима правде у циљу обезбеђења достојанствене егзистенције за све“.²⁰

Први устав у коме је људском достојанству припало привилеговано, фундаментално место је *Основни закон Немачке* (тзв. *Бонски устав*) из 1949. године јер први став првог члана овог документа гласи: „Људско достојанство је неприкосновено. Обавеза свих државних власти је да га поштују и штите“. У члану 19 се достојанство сматра основним правом или суштином садржаја права које се ни у ком случају не сме повредити, а у члану 79 се начелу достојанства гарантује вечност јер се оно у правном систему ни у будућности не сме изоставити или заобићи. Међутим, већ по доношењу овог устава појавила су се два супротстављена тумачења о значењу појма људског достојанства. Док су једни достојанство схватили као слободу да се сопствени живот самостално осмишљава без уплитања државе, други су наглашавали да достојанство подразумева обавезе и дужности државе. Из овога је видљиво да у појму људског достојанства постоји однос између индивидуе и колектива или, како бисмо још могли рећи, његова унутрашња и спољашња страна.²¹ Уосталом, после првог члана, у овом уставу су набројана сва она основна права која произлазе из људског достојанства и која су уставно заштићена. И у *Уставу ЕУ* из 2004 године (који још није прихваћен у ЕУ) људско достојанство се изричито наводи као основни уставни принцип: „Достојанство човека је неповредиво. Оно

¹⁸ Исто, с. 14.

¹⁹ В. Ђурђић – М. Трајковић, нав. дело, с. 29 – 31, 37 – 41.

²⁰ Д. Франета, нав. дело, с. 6.

²¹ Исто, с. 28 – 31.

се поштује и штити“. Устав Републике Србије из 2006. године у члану 19 наглашава да јемство неотуђивих људских и мањинских права служи очувању људског достојанства, а у члану 23 пише: „Људско достојанство је неприкосновено и сви су дужни да га поштују и штите“.²²

Принцип људског достојанства је изричито формулисан у свим међународним документима који се односе на људска права „(нарочито у онима која се тичу забране мучења, ропства, нељудског и деградирајућег третирања, дискриминација сваке врсте итд.)“. То се, исто тако, односи и на значајан број устава, посебно оних који су донети после Другог светског рата.²³

И у филозофскоправним студијама и теоријскоправним уџбеницима расправља се о људском достојанству као правној али и друштвеној, моралној и антрополошкој вредности.²⁴ Антрополошки и морално гледано, људско достојанство је скуп својстава која чине истинску, узвишену и особену човекову природу која је иста за све људе, без обзира на имовинске, образовне, расне, верске, идеолошке и друге разлике. Ова својства, која су једнака за све људе, чине човека умним, слободним и стваралачким бићем и природно га издвајају од других бића па се могу назвати његовим *природним* достојанством. Његово *друштвено* достојанство није једнако за све људе, а иако постоје и данас, ове разлике се све више ублажавају и више изводе из личне исправности него из друштвеног положаја као таквог. Достојанство је веће ако су те његове способности развијеније, а потпуно достојанство се остварује када су све те особености развијене до највећег могућног степена. У међусобним односима, због сопствених и туђих слабости и услова у којима живе, људи се понашају испод свог достојанства и тада изгледају као да су бића неке ниже врсте. У робовласничко доба робови нису сматрани људима, него оруђима која говоре, поред оруђа којима се ради и оруђа која мучу. Поред материјалне оскудице, на поштовање или грубо вређање људског достојанства утичу и многи други друштвени чиниоци – образовање, религија, култура уопште, политика, право.

Савремени уставни системи, својим корпусом права и слобода човека, важан су чинилац заштите људског достојанства. (Савремена правна држава се може сматрати парадигмом људског достојанства).²⁵ Па ипак,

²² R. Stepanov – V. Sokolovska, nav. delo, s. 443-446.

²³ R. Andorno, nav. delo, s. 2.

²⁴ Р. Лукић, *Систем филозофије људских права*, Београд, 1992, с. 228 и 477 – 478; Д. Б-ајалцијев, *Вовед во људско право*, книга втора, Куманово, 1999, с. 488 – 489; G. Vukadinović, *Teorija države i prava*, knjiga II, Novi Sad, 2007, s. 213; Д. Митровић, *Увод у људско право*, Београд, 2012, с. 328 – 329.

²⁵ В. Ђурђић – М. Трајковић, нав. дело, с. 37. Може се узети и обрнуто, чак и пре. Достојанство је, заправо, та изузетно плодна идеја која на нов начин структурише или

право није најподесније средство за остваривање достојанства, особито због принуде која му је својствена. Осим тога, право санкционише само најгрубље поступке против људског достојанства али не и повреде које се врше на истанчан начин, суптилним средствима. Отуда се вели да је достојанство више етичка него правна вредност и да се оно може боље заштитити моралним него правним нормама. И у претходном излагању смо видели да се више наглашава унутрашња него спољашња страна људског достојанства. Међутим, ову основну и универзалну људску и друштвену вредност заштићује и право и зато оно јесте и правна вредност. Штавише, као што смо видели, то је једна од темељних ако не и централна вредност у неким уставним и међународним документима.

Упркос томе, право није само битан чинилац заштите људског достојанства као универзалне вредности, него и његовог угрожавања и повреде. Примена принуде, непосредно применом санкције или само посредно њеном претњом, једна је од битних повреда људског достојанства. Она своди човека на ствар, натерује га поступа супротно својој вољи, одузима му слободу, онемогућава стваралаштво. „Свака принуда одузима достојанство, а највише кривичне санкције, казне, посебно смртна казна.“²⁶ Посебно тешко вређа људско достојанство правно неоправдана примена принуде због погрешне примене права, а то није редак случај. С друге стране, по начелу правде, право нужно вређа људско достојанство уколико примењује санкцију за претходно учињену повреду људског достојанства. Због тога је право на казну један од начина да се поврати достојанство кажњеном лицу.²⁷

Посебно светло на (људско) достојанство бацају еколошке и биоетичке расправе које су новијег датума.

Са еколошког становишта, читава историја човечанства може се поделити на три периода – период потчињавања природе, период овладавања природом и период партнерства са њом. У врло дугом периоду, човек је преживљавао под владавином природе, прилагођавајући и покоравашући јој се. Већ са проналаском ватре (а ми бисмо додали, и проналаском и усавршавањем каменог клина и других оружја и оруђа, а нарочито припитомљавањем животиња и култивисањем биљака) човек је почео да схвата себе господарем природе.²⁸ Да је човек себе дуго сматрао господарем и поседником природе можемо наћи неизбројиво много сведочанстава, од

организује нашу слику државе и права, целог друштва али и човека и природе, као што ћемо видети.

²⁶ Р. Лукић, нав. дело, с. 477.

²⁷ Исто, с. 407 – 408.

²⁸ Т. Флајнер, нав. дело, с. 148.

Библије, преко Декарта и Бекона у Новом веку, па све до данашњих нееколошких (неодрживих) облика „експлоатације“ природе.

Тек у новије време (по нашем мишљењу, једва да томе има пола века) господар природе почиње да се трансформише у њеног партнера. „Господар природе је превидео то да је и он сам део природе и да не сме да влада њоме и против ње, већ да то сме само с њом и за њу. Због тога се владалац природом мора свеколико променити у њеног партнера“. ²⁹ Овај ће процес, свакако, потрајати деценијама, а стиче се утисак да се у неким доменима већ поприлично окаснило.

Неопходност да се формира и развије партнерски однос човека и природе објашњава се са два становишта – антропоцентричног и екоцентричног (биоцентричног). По антропоцентричном гледишту, људско достојанство је заштићено само онда ако човек може да се развије као умно биће у друштву и одговарајућој природној околини. Отуда је очувана околина и право на њену заштиту производ људског достојанства. Угрожавањем животне околине (оног што је створено) угрожава се достојанство како садашњих тако и будућих генерација, а тиме и опстанак човечанства. По биоцентричном (екоцентричном) гледишту, не заштићује се природа само због заштите људског достојанства него и због достојанства Створеног. Права немају само људи него и животиње и биљке, па и све створено, и та права треба заштитити као и људска права. ³⁰ Другим речима, није реч само о природном праву човека, већ и о праву природе и моралној и правној заједници природе.

Као и код социјалних права, поставља се тешко питање колика може бити надлежност судова у заштити права на животну средину, због чега су она и названа трећом генерацијом људских права. ³¹ Ово поготово ако се има у виду да то изискује проширење појма одговорности са субјективне и објективне ретроспективне на проспективну и колективну одговорност за шта још нема јасне и чврсте филозофско-правне и социјално-етичке основе. ³²

Има мишљења да се проблем достојанства налази у средишту биоетике. ³³ То имплицира већ етимологија овог термина који води порекло од старогрчке речи *bios* која значи живот што упућује на то да је биоетика етика живота на свим његовим нивоима и у целокупности. Као једном од етичких принципа у контексту еколошке етике, у биоетици се сматра да је

²⁹ Исто.

³⁰ Исто, с. 149 – 151.

³¹ Исто, с. 149 – 150.

³² V. Kambovski, „Filozofsko-pravni aspekt retrospektivne, prospektivne i kolektivne odgovornosti“, *Pravni život*, 12/2011, s. 503 – 525.

³³ <http://richarddawkins.net/article.2567> - приступљено 06. 09.2013.

сваки живот морални објект па са човекова морална обавеза проширује на све нивое живота, док еколошка етика укључује и услове живота. На тај начин биоетика подразумева човекову одговорност али и достојанство свих створења јер, биоетички гледано, нема невредног живота.³⁴ Штавише, расправе о достојанству нису кључне само за биоетику, него су конститутивне и за модерна друштва.³⁵

И на подручју биоетике појам људског достојанства је врло контраверзан, чим се суочимо са покушајем дефинисања опсега његовог садржаја и значења. И поред тога, у њој је овај појам широко прихваћен и пре га треба схватити као регулативну идеју него као појам који треба коначно и недвосмислено дефинисати.³⁶

Поштовање људског достојанства је једно од основних начела у најновијим међународним документима у области биоетике, које су усвојене под окриљем УНЕСКО-а и које су прихваћене од већине држава у свету. Такви документи су: *Универзална декларација о људском јену и људским правима (1997)*, *Међународна декларација о људским јенейским јодацима (2003)* и *Универзална декларација о биоетички и људским правима (2005)*.³⁷

³⁴ О биоетички, www.duhovnicrazvoj.com/Tekstovi/Bioetika.htm - приступљено 06. 09. 2013.

³⁵ <http://doktorski.unizg.hr> - приступљено 06. 09. 2013.

³⁶ К. W. Ziedler, „Bioteka, dostojanstvo čovjeka i refleksivni sud“, *Synthesis philosophica*, 2/2009, s. 215 – 223.

³⁷ УНЕСКО И БИОЕТИКА – збирка основних докумената, <http://web.ceu.hu/celab/sr> - приступљено 07.09.2013.

Miloš Marjanović, Ph.D., Full Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad

Human Dignity as a Social and Legal Value

Abstract: *The author review almost inflationary and vague use of the concept human dignity. It is more regulatory principle, than general notion with standardized meaning. Its philosophical, theological, legal and bioethical dimensions are emphasized. The principle of human dignity is constitutive not only for the moral but also for modern society, the foundation of both natural and positive law, as well as the center of the bioethical debate. Versus its earlier aristocratic use, in this article are analyzed his philosophical meanings as humanity, especially the human, reasonable, free self-determination of man (Cicero, Aquinas, Mirandola, Kant) and democratic foundational meanings in many international documents and constitutions of some countries in which are occasionally in their very beginning. There are investigated its internal and outer dimensions (natural and social conditions). Legal guarantees for the human rights are essential for the realization of human dignity, but the constraint inherent to the law may jeopardize it as a legal value. The right to a sentence can be seen as a restoration of human dignity. There are a natural dignity, equal for all people, and social dignity, in which are still visible differences and inequalities. In the ecological and bioethical debates, appear critiques of the concept of human dignity as an anthropocentric value. Some authors began to speak about the dignity of all Created, the dignity of nature and law of nature. As a new paradigm, the dignity structures to qualitative different way our view of the world – state and law, all society, but also of man and nature.*

Key words: *humanity, reasonable self-determination, Kant, the fundamental principle of moral and law, dignity in the legal documents, the natural and social dignity, anthropocentrism, the dignity of nature, new paradigm.*

